

X.A.AĞAYEVA

magistrant

e-mail: xayalaaghayeva@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**XARİCİ DİLDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ
SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, produktiv bacarıqlar, daxili və xarici nitq, fonetik və morfoloji prinsiplər, qrafik kod*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, продуктивные умения, внутренняя и внешняя речь, фонетические и морфологические принципы, графический код*

Key words: *communicative competence, productive skills, phonetic and morphological principles, graphic code*

Xalqların müasir dünya sivilizasiyasına asanlıqla qoşulmaq istəyi bütün dünyada bir dilin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ehtimalını günü-gündən artırır. Bu isə beynəlxalq dil statusuna malik olan ingilis dilində mükəmməl danışmaqla bərabər, həm də bu dilin akademik yazı standartlarına cavab verən, rəbitəli nitq xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil olunmuş, məzmun baxımından bütöv yazı nümunələrini təqdim etmək bacarığını da bir tələb kimi qarşıya qoyur. Əsas məqsəd dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqlara yiyələnmələridir. Biz kommunikativ bacarıq dedikdə onu ünsiyyət bacarığı kimi başa düşürük. Xarici dildə kommunikativ bacarığa yiyələnmək informativ, nizamlayıcı, emosional-dəyərləndirici və etiket funksiyalarını yerinə yetirməklə müəyyənləşir (1).

Alimlər kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının dörd mərhələsini qeyd edirlər:

- 1) tanışlıq;
- 2) hazırlıq (analitik);
- 3) standartlaşdırılmış (sintetik);
- 4) dəyişdirilmiş (situativ) (8).

Məlumdur ki, reproduktiv vərdişlər reseptiv bacarıqlar hesabına yaradılır. Reseptiv bacarıqlar mənimsəmə üçün əsas təşkil edən keyfiyyətdir. Kommunikativ nitq vərdişlərinin yaranması üçün produktiv bacarıqların formalaşdırılması zəruridir. Reseptiv bacarıqlar (oxu, eşidib-anlama) dilöyrənənin canlı nitq prosesi üçün əsas yaradır və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici dildə yazı bacarıqlarının formalaşdırılması çox çətin və çox mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, dilöyrənən müxtəlif simvolların, işarələrin və yazı qaydalarının tətbiqi nəticəsində hər hansı fikri ifadə etməyə çalışır, yazılı mətn tərtib etməklə informasiya ötürmək qabiliyyətinə yiyələnir. Onun əsas məqsədi yazılı nitqin düzgün qurulması və şəxsi fikirlərinin səlis ifadə olunmasıdır.

Yazı bacarıqlarının formalaşdırılması ingilis dilinin kommunikativ və struktur elementlərinin rəbitəli nitqdə qarşılıqlı əlaqəsinə və nitq nümunələrinə əsasən həyata keçirilir. Bu amil dil vahidlərinin və nitq nümunələrinin danışq və yazı bacarıqları üçün yaxşı baza olduğundan xəbər verir və ünsiyyəti asanlaşdırır.

Müəyyən situasiya (məqam) ilə əlaqədar hər hansı fikri ifadə edə bilmək qabiliyyəti subyektin həmin fikri ifadə etmək səriştəsindən irəli gəlir. G.C.Hüseynzadə göstərir ki, nitq ünsiyyəti adi hərəkət deyildir. O, funksionaldır, məqsədyönlüdür, dinləyiciyə və danışana müəyyən təsir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (5).

Ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki, yazının və yazılı nitqin tədrisi prosesində əsas məsələlərdən biri dilöyrənənlərin müəyyən situasiyada verə biləcəkləri reaksiyaların nəticə

etibarilə məqsədyönlü olmasıdır. Replikaların struktur-semantik əlaqələrinə sual və cavab, sual və sual, əldə edilən məlumat, onun məzmunu ilə əlaqədar sual kimi nitq modelləri aiddir. Bu səbəbdən yazı prosesində yalnız bu prosesin özü deyil, həm də başqa nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqların tətbiqi də nəzərə alınmalıdır (4).

Əminliklə demək olar ki, hər iki nitq fəaliyyəti növləri (yazı və nitq) sıx əlaqədə olur və bir-birinin bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, yazılı nitqə yiyələnmək üçün yalnız sözləri və söz birləşmələrini mənimsəmək kifayət deyil, dilöyrənənlər öyrəndikləri sözlərdən istifadə edərək rəhbərlik, əlaqələndirici, ardıcıl cümlələr qurmağı bacarmalıdırlar.

İngilis dilində nə barədə yazacaqlarını anlatmaq, sonra isə mənimsənilmiş dil bilgilərinə əsasən öz fikirlərini yazılı ifadə etmək tələb olduğundan dilöyrənənləri xarici dildə yazı vərdişinə yiyələndirmək çox mürəkkəb prosesdir. Xarici dildə nitqə yiyələnmə, onun bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması prosesi üçün üç əsas mərhələ vacibdir: – ilkin mərhələdə sintetik iş aparılır, yəni verilən materialın əzbər öyrənilməsi baş verir. İkinci mərhələdə analitik iş aparılır – yəni verilən materiallar öyrənilir, təhlil edilir, mətnin leksik və qrammatik çətinlikləri müəyyənləşdirilir. Sonuncu mərhələdə isə oxunulmuş, öyrənilmiş material əsasında yeni fikirlər yaranır və həmin fikirlərin yazıda əks olunması üçün bacarıq və vərdişlər əldə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.İ.Passov da yazı və yazılı nitqin tədrisinin müxtəlif mərhələlərindəki rolunu xarakterizə etmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə tədrisin ilkin mərhələsində yazı bacarığı formalaşdırılır, yəni hərf-səs anlayışları üzrə bacarıqlar, kalliqrafiya üzrə qabiliyyətlər üzə çıxarılır. Bu bacarıqlar sonradan oxu və yazı vərdişlərinin yaradılmasına xidmət edir. Orta mərhələdə orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsinə dair işlər aparılır və bu proses yazı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. Son mərhələdə sözlərin, sözbirləşmələrinin və ayrı-ayrı cümlə modellərinin düzgün yazılışı, oxunuşu (tələffüzü) və başa düşülməsi işi həyata keçirilir (6).

Çox vacib olan bir məsələni də, qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın hər hansı dildə kodlaşdırılması çox mürəkkəb prosesdir. Əvvəlcə informasiyanın səslənməsi reallaşır, sonra isə səsli kodlar vasitəsilə alınmış informasiya qrafik obrazlarda (simvollarda) öz əksini tapır. Yazı mexanizminin əsasında qrammatik-semantik proqramlaşma mümkün olur və yeni sintaqmlar (məna qrupları) yarana bilər.

Beləliklə, yazılı nitqdən istifadə prosesində xarici dildən, onun kodlarından iki mərhələdə istifadə olunur:

- 1) səsli kodlar vasitəsilə təqdim olunmuş informasiyanın yenidən kodlaşdırılması;
- 2) qrafik kodların köməyiylə informasiyanın yazılı təqdimatı.

Yazılı nitqin formalaşdırılması prosesinin təhlili göstərir ki, yazılı nitqin kodlaşdırılması fəaliyyəti xarici dildə səs-hərf-söz simvollarının yaranması və ana dilində formalaşmış mexanizm əsasında müəyyənləşir. Demək ki, yazılı nitqin düzgün formalaşdırılması daxili nitqin sayəsində mümkün olur. Informasiyanın yazılı hala gətirilməsi üçün daxili nitqin əhəmiyyətini nəzərə almaq çox vacibdir. Biz nə yazırıqsa, əvvəlcə və ya yazı prosesində özümüzdən asılı olmayaraq həmin informasiyanı səsləndiririk. Deməli, ingilis dilində yazı bacarığının yaradılması mürəkkəb proses olmaqla bir çox mexanizmlərin fəaliyyətini tənzimləyir. Onun ana dildən köçürülmüş bacarıq və ya yeni qazanılmış fəaliyyət növü kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq başqa nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqların formalaşdırılmasındakı rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən yazı fəaliyyətini produktiv nitq fəaliyyəti növünə aid etməklə bu bacarığın aşılınması üçün xüsusi metodik iş sistemi təklif etmək olar (2).

Yazının və yazılı nitqin xarici dillərin tədrisi prosesində vasitə kimi çıxış etməsi, bu nitq fəaliyyətinin çətinlikləri ilə xarakterizə olunmasına dair fikirlərlə bağlı olsa da, əsas problem dilöyrənmə prosesində onun linqvistik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu spesifik çətinliklər ilk növbədə qrafika və orfoqrafiya sahələrinə aiddir. Bundan əlavə, xarici dil təliminin ilkin mərhələsində naməlum sözlər, cümlə modelləri, müxtəlif tərkib və strukturlar ana dili

vasitəsilə mənimsənilir. Digər tərəfdən, daxili nitq ana dili əsasında qurulur. Yazılı nitq vərdişi təkmilləşdikcə şagirdlər tədricən ana dilinin köməyi olmadan ingilis dilində həmin dilin norma və qanunauyğunluqlarına əsasən yazmağa başlayırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə təlim texnologiyalarının və eləcə də, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının xarici dillərin tədrisinə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunması tələb edir ki, xarici dildə tədris prosesinə yazı və yazılı nitqə olan münasibət kökündən dəyişməlidir. Başqa nitq fəaliyyəti növləri kimi yazı da artıq hər hansı növ bacarıq və vərdişlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Yazı bir nitq növü kimi kommunikativ məqsəd daşıyır.

Burada bir daha qeyd etmək lazımdır ki, yazılı nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözləri və söz birləşmələrini bilmək (mənimsəmək) kifayət deyil, dilöyrənənlər ingilis dilində öyrəndikləri sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri cümlədə əlaqələndirməyi də bacarmalı, öyrəndikləri dil hadisələrinə (fonetik, leksik, qrammatik) əsasən öz fikirlərini ingilis dilində sərbəst ifadə etməyi öyrənməlidirlər (3).

Dilöyrənənlərin yazı fəaliyyəti prosesindəki digər çətinliklər didaktik-metodik iş üsullarının düzgün seçilməməsi ilə əlaqədardır:

- yazı bacarıq və vərdişinin formalaşdırılması başqa nitq fəaliyyəti növləri ilə birlikdə kompleks xarakter daşımır;
- yazı bacarığının və səriştəsinin dilöyrənənlərin intellektual səviyyələrinin inkişafındakı rolu nəzərə alınmır;
- fənnlərarası inteqrasiyanın yaradılmasında yazı fəaliyyətinin rolu düzgün qiymətləndirilmir.

Bizə belə gəlir ki, göstərilən çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ingilis dilində yazının tədrisində istifadə olunan prinsiplərə əməl etmək lazımdır.

Fonetik prinsip “danışdığın kimi yaz” iş üsulunu ehtiva edir. Bu halda yazının tədrisi üçün tələffüz normaları əsas götürülür. Sözləri və ya cümlələri yazarkən şagirdlər səs-hərflər münasibətlərini tələffüz edərək müəyyənləşdirir və yazıda əks etdirir: *pen, sit, stand* və s.

Morfoloji prinsip qrafik obrazların mənimsənilməsilə əlaqədar tətbiq olunur. Hər hansı sözün yazılışında morfem-qrafem münasibətləri əsas götürülür: *write – writer, writing, written, rewrite*. Bu prinsipin gözlənilməsinə (əməl edilməsinə) dair aşağıdakı misalları və qaydaları göstərmək olar:

- tələffüz edilməyən “e” hərfi: *take, nine, rose*
- suffikslər əlavə olunarkən “y” hərfinin “i” hərfinə çevrilməsi: *city-cities, cry-cried*
- “ing” şəkilçisinin əlavə edilməsi zamanı “y” hərfinin dəyişilməz qalması: *playing, stay-staying*
- bəzi sözlərdə samitlərin qoşılması: *sit-sitting, put-putting*
- sual sözlərində “wh” hərflər birləşməsinin işlənməsi: *who, why, whose, when, whom*.

Qeyd etdiyimiz və bu kimi xarakterik misallar göstərir ki, müasir ingilis dilində sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri yazı bacarığının aşılmasında nəzərə alınmalıdır.

İngilis dilində yazılışı fonetik və morfoloji prinsiplərə əsaslanan sözlərin sayının çox olmasına baxmayaraq əsas prinsip tarixi və ya ənənəvi prinsip hesab olunur. Belə sözlərin yazıda (yazılı formada) əks olunması üçün nə fonetik, nə də morfoloji prinsip köməyə gələ bilmir. Onlar bir cür yazılır, başqa cür tələffüz olunurlar: *answer, busy, one, island, listen*. Bu tip sözlərin düzgün yazılmasına nail olmaq üçün şagirdlər səylə çalışmalı, onları tez-tez təkrar etməli və lüğətlərdən istifadə etməlidirlər.

Kalliqrafiya və qrafika bacarıq və vərdişləri də yazının tədrisinin ilkin mərhələsində həyata keçirilir. Bu bacarıqlara yiyələnən şagirdlər hərfləri və onun elementlərini aydın şəkildə yazıda əks etdirməyi, hüsnxət qaydalarına riayət etməyi öyrənirlər. Onlar durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə etməyi də unutmurlar, tire, defis, apastrof və başqa işarələri, onların işlənmə məqamlarını yadda saxlamağa çalışırlar.

Qrafika və kalliqrafiya üzrə aşağıdakı bacarıqlar formalaşdırılmalıdır:

- 1) hərf, hərf birləşmələri, söz və söz birləşmələrinin düzgün yazılışı;
- 2) sözlərin deyiliş və yazılış qaydalarının düzgün mənimsənilməsi;
- 3) aktiv lüğət minumuna daxil olan sözlərin düzgün yazılışı və durğu işarələrinin yerində işlənməsi;
- 4) sözlərin cümlədə işlənmə yerlərinin müəyyənləşdirilməsi.

İngilis dilində kalliqrafiyanın, qrafikanın və durğu işarələrinin öyrədilməsi dilöyrənənlərin ana dilində əldə etdikləri təcrübəyə və oxu bacarığına əsaslanır. İngilis dilində oxu və yazının paralel tədrisi hərf və səs sisteminin təqdim etdiyi informasiyanın səmərəli şəkildə anlaşılmasına və ötürülməsinə imkan yaradır. Oxu və yazı eyni qrafik sistemlə müəyyənləşdiyi üçün onlar üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması inteqrativ xarakter daşıyır.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində qrafika və kalliqrafiyaya yiyələnmə prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Onları aşağıdakılar kimi müəyyən etməyə çalışmışıq:

- dildaxili və dillərarası interferensiya nəticəsində yazı qaydaları düzgün tətbiq edilmir;
- ingilis və Azərbaycan dillərində eyni qrafikadan (Latın dili) istifadə olunması qarışıqlıq yaradır;

- ingilis dilində səs və hərf simvollarının sayının müxtəlifliyi (*black, schoolgirl*);
- ingilis dilində ayrı-ayrı hərflərin və hərf birləşmələrinin müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli oxunuşu (**f, ph, ff, gh**: *face, photo, difficult, laugh*);
- ingilis dilində eyni cür səslənən, fəqət müxtəlif mənə kəsb edən sözlər: *right, write*.

İngilis dilində orfoqrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin rast gəldikləri ən böyük çətinlik sözlərin deyiliş (tələffüz) və yazılış qaydalarından olan fərqlilikdir. İngilis dilində bir çox çöz var ki, yazılışı çox sadədir, oxunuşu isə çətinlik törədir: *this, thin, think, thing*. Bu növ sözlərdə “**th**” hərf birləşmələrinin verdiyi kar və cingiltili səslər çətinliklə tələffüz olunur.

Göründüyü kimi, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması prosesual xarakter daşıyır və bu prosesdə dilöyrənənlər yazılı simvolların, mətnlərin vasitəsilə müəyyən informasiya təqdim edir. Yazıya dair səriştəsi onların fikirlərinin səlis, qrammatik cəhətdən düzgün, üslub tərəfdən məqbul sayılan tərzdə ifadəsi ilə müəyyənləşir. Kommunikativ səriştə ilə nəticələne biləcək bu proses müvəffəqiyyətli hesab edilə bilər.

Kommunikasiyanın (yazılı və şifahi) baş tutması üçün bu prosesdə əsas məsələ pedaqoji fəaliyyətin mühüm tərkib hissələri olan bacarıq və vərdişlərin qazanılmasıdır. Belə ki, onlarsız təlim fəaliyyəti həyata keçirilə bilməz. Təlim metodları isə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasına yönəldilən metodik iş sisteminin, modellərin və texnologiyaların tətbiqindən ibarətdir. Fəal təlim keyfiyyətli bilik və bacarığa xidmət etməklə yanaşı, dilöyrənənlərdə təfəkkür və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır.

Təqdim edilən fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlirik ki, ingilis dilinin tədrisinin məzmunu və məqsədi dilöyrənənlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onların dil aspektləri (fonetika, leksika, qrammatika) üzrə müəyyən bacarıqlara yiyələnmələrinə və nəhayət tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bizim anlamımızda, xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədini həyata keçirtmək üçün dilöyrənənlərə öyrəndikləri xarici dildə ünsiyyət (yazılı və şifahi formada) vərdişinin aşılması bütövlükdə tədrisin metodik modelini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Gillet A., Hammond A., Martala M. Successful Academic Writing. Pearson Educated Limited, 2009.
2. Gunderson L. The Effects on Teacher Modeling on Primary Writing. New York, 1998, p.p.121-129.
3. Harmer J. The Practice of English language teaching. Third Edition. Longman, 2003.

4. Jack C. Richards, W.A. Renandya. Ten steps in planning a writing course and training teachers of writing, *Methodology in Language Teaching*, Cambridge University Press, 2002. p.p.306-315.
5. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Б., 2001, 314 с.
6. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение письму. Воронеж: НАУ «Интерлингва» 2002, - 40 с.
7. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языком. 2ое изд. М.: Просвещение, 2003, 239 с.
8. Щубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. -М.: Просвещение, 1972, -с.177-187.

Х.А.Агаева

Эффективные способы формирования навыков письма на иностранном языке

Резюме

В статье рассматриваются эффективные способы формирования навыков письма, которые достигаются за счет взаимодействия коммуникативных и структурных элементов английского языка в связной речи. Подчеркивается важность грамматических, лексических и фонетических навыков и навыков, направленных на правильное выражение и обстоятельную подачу идей и мыслей, что способствует успешному осуществлению коммуникации.

Правильное формирование письменной речи возможно за счет внутренней речи. Важно учитывать важность внутренней речи и родного языка для достижения эффективности письма. Кроме того, подчеркивается роль письменных символов и текстов в предоставлении определенной информации, что способствует беглому, грамматически правильному и стилистически приемлемому выражению мыслей.

Kh.A. Agayeva

The effective ways of forming writing skills in a foreign language

Summary

The article studies the efficient ways of forming writing skills which is achieved through the interaction of communicative and structural elements of the English language in coherent speech. The importance of grammatical, lexical and phonetic skills and habits, aimed at the correct expression and thorough delivery of ideas and thoughts is highlighted, which contributes to the successful implementation of communication.

Proper formation of written speech is possible due to internal speech. It is important to consider the importance of internal speech and the mother tongue in order to achieve the efficiency of writing. Besides, the role of written symbols and texts in providing certain information is also emphasized which contributes to express the ideas fluently, grammatically correct, and stylistically acceptable.

Rəyçi: filol.f.d. Y.A.Nuriyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2022